پوري همت ڪري ماڻي ڪاڏم.
امن چوندو محمود مصري خواجه سرائن سميت واپس موٽيو. (ترجمه)

مولانا وفائي

سنڌي زبان ۽ سندس لغت

سنڌي زبان اگرچه هڪ تمام جهوني زبان آهي مگر انگريزي حڪومت کان اڳ هن تي ڪوبه توجه ڪونه ڏنو ويو ٿي ڇاڪاڻ ته دفتري زبان اڳئين زمانه ۾ سنڌي جي بجاءِ فارسي هئي، خط ڪتابت ۾ به لکه پڙهه سڀ ڪري ايران جي ڌارئين زبان ۾ ٿيندي هئي پوءِ اگرچه سنڌ يا هندستان ۾ فارسي به اها فارسي ڪانه رهي هئي جا خود ايران وارن جي فارسي آهي تانجو متعصب ايراني هندستان جي فارسي کي هڪ الڳ شئي سمجهندا هئا جنهن شمار ۾ نه آڻيندا. تانجو ايران وارا حضرت امير خسرو رحمة الله عليه کان سواءِ ٻئي ڪنهن به هندستان جي فارسي شاعر کي داد ڪونه ڏيندا آهن.

پر جنهن صورت ۾ سلطان محمود غزنوي جي ڪاهڻ کان وٺي سنڌ ۾ فارسي زبان رواج ورتو تانجو انگريزن جي اوائل حڪومت ۾ به قدري فارسي باقي هئي. جيئن ظاهر آهي ته ڌاري زبان کي پوءِ ڪيترو به سولو بنايو وڃي يا ڪيتري به سولي هجي مگر هڪ انسان جنهن آساني سان ڪوبه مقصد پنهنجي مادري زبان ۾ ادا ڪري سگهي ٿو اهڙي سولائي سان ڌارئين زبان ۾ چاهي ته به پوري نباهي نه سگهندو. سو اهوئي سبب هو جو انگريزن جي اوائل زمانه ۾ سنڌي زبان کي سنڌ اهي هن کي دفتري زبان ۽ ٻارن جي تعليم لاءِ مقرري زبان بنايو ويو. سنڌي زبان اڳ ۾ لکي ويندي هئي اکرن جا وچار ٿيا پڳيا هوا ۽ سنڌي صورتون ۽ شڪليون ۽ نقطا هوندا ڪين. جن کي پوءِ وجود ۾ آندو ويو. جنهن مسئلي ۾ اهو ڪم ڪيو ته آخوند ولي محمد لغاري ۽ ديوان نند رام جو نالو اڳرو نظر اچي ٿو.

ٽرمپ صاحب هڪ مستشرق عالم شاهه جو رسالو جرمني مان سيمي جي اکرن ۾ پڌرو ڪيو ۽ سنڌي زبان جي گرامر ۽ شرح ماتي صورت خطي تي "سنڌي لئنگويج" نالي هڪ وڏو ڪتاب لکي انگريزي ترجمه سميت شايع ڪرايو.

CamScanner

محمود:- جيڪو توهان وٽ ۽ گهر ۾ جيڪا بتي ٻري رهي آهي سا وسائي ۽ زالن کي گهر کان ٻاهر وڃي اچ "

اُن شخص بيدم حڪم جي تعميل ڪئي ۽ جيئن ئي زالن کي ٻاهر ڪڍيائين ته هو ظالم هڪ ڪمري ۾ ڏڪا ڏيڻ لڳو.

"ڪيئن ڀري! ڪٿي آهي محمود؟ ٻڌاءِ ته هن وقت تنهنجي مدد ڪير ڪري سگهي ٿو "

محمود:- (جو چراغ گل ٿيڻ بعد اوندهه ۾ اتي پهچي چڪو هو) " او نمڪ حرام! ڏس محمود هتي ئي حاضر آهي.

محمود هڪ بکايل شينهن وانگر ڪڙڪ ڪري اٿي لفظن کي اڃان ته ادا ڪيو جو بدذات شخص جي هٿ مان هٿيار ڪري پيئي ۽ هو ڊپ کان ڏڪڻ لڳو. محمود لوهه ڪري اهڙو ته وار ڪيائين جو سر تن کان جدا ٿي ويو ۽ هو زمين تي ٻاڦڻ لڳو ۽ مڇي وانگر تڙپڻ لڳو. انهي بعد محمود چيو:- "ها، هاڻي چراغ روشن ڪريو" وري روشني ۾ انهي ناپاڪ شخص جي تصوير ڏٺائين ۽ فوراً سجده شڪر ادا ڪيائين ۽ وري چيائين:-

"جيڪڏهن ڪجهه کائڻ لاءِ موجود هجي ته کڻي اچ" هن شخص فوراً ڪجهه کاڌو آڻي حاضر ڪيو جنهن کي محمود نهايت خوشي سان کاڌو. هن کي دعا ڪندو اتي کڙو رهيو. هن شخص سندس قدم چمي نهايت عاجزي سان پڇيو ته:- "حضور جن گستاخي معاف فرمائين ته منهنجي هنن ٽن سوالن کي حل ڪري ڏين"

اول:- هي ته حضور جن چراغ گل ڪرڻ لاءِ ڇو چيو؟ ٻيو هن لاش جي صورت ڏسي سجده شڪر ڇو بجا آندو؟ ۽ ٽيون هي ته غريب جي کاڌي کي ڪيئن قبول ڪيو؟

محمود مسڪندي چيو:- "اي الله جا بندا! پهرين ته مونکي انديشو هو ته متان خود منهنجو پٽ يا ڪو رشتيدار يا ڪو امير مجرم هجي، جيڪا ڳالهه مونکي وري عدل ڪرڻ کان ... متان منهنجو ٻاجهه پيدا ٿي عدل ڪرڻ کان منع ڪري. انهي ڪري روشني گل ڪرائي.

ٻيو ته جڏهن مون مقتول جي صورت ڏٺي ۽ هو بلڪل نا آشنا نڪتو ته آءٌ خوش ٿيس ۽ سجده شڪر بجا آندم.

ٽيون ته مون جڏهن وقت کان وٺي تنهنجي مصيبت جي ٻڌو. مونتي کاڌو پاڻي حرام هو يعني مون قسم کنيو هو ته جيستائين انهي مجرم کي سزا ڏيڻ ۾ ڪامياب نه ٿيندس تيستائين نه کائيندس وعده

۱۸۷۹ع ۾ بهادري شرت هڪ سنڌي مان انگريزي لغت جمع ڪئي جنهن ۾ مسافر مرزا صادق علي مرحوم ۽ ديوان اڌارام ميرچنداڻي مرحوم آخوند عبدالرحيم حيدرآباد جي به ڪم ۾ ڀائيوار هوا - اها لغت سنڌ ريل سنڌي صورت خط جو هڪ ڏاڍو چڱو نمونو آهي ۽ سنڌي اکرن جو اڪٿ خزانو گڏ ڪيل آهي - هر هڪ لفظ تي اعراب به پوري پوري ڌيان سان لڳل آهي - مطلب ته پورو هو ڏاڍي محنت سان ڪيل ۽ اهڙن ڪاني ڪم ڪي هن محنتي ماڻهن ڏاڍا اڪثر اهڙيئي نه ڏسجي ٿو.

انهيءَ ڪاسوءِ سنڌ ۾ گهڻائي لکڻ ياڻ پيدا ٿيندا رهيا. مگر ڏٺو ويو مسلمان عالمن ۽ فاضلن جي لاڙ و گهڻو ڪري مذهبي ڪتابن جي ترجمن ۽ شعر شاعري ڏانهن رهيو ۽ درسي ڪورس يا نصاب تعليم تي اسانجي هندو ڀائرن جو قبضو رهيو. سنڌ هنئي بمبئي سان گڏ هئي تنهن ڪري اتي جي انگريزن تعليمي انسپيڪٽرن کي جو ڪجهه به سنڌ جا هندو صاحب لکي سامهون رکندا هوا سو قبول ڪيو ويندو هو.

شروع زماني ۾ ديوان نند يرام - ديوان اڌارام. راءِ بهادر ڪوڙومل پرين وار وڪم ڪندا رهيا ۽ پوءِ ان وقت ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم ۽ پروفيسر ڀيرومل مهرچند کان به درسي ڪتابن جا سبق لکارايا ويا. ۱۹۰۶ع کان پوءِ اهڙا وڏا چتي ڦيرو آيو جو ان کان اڳ جنهن صورت خطي ۾ جنهن نموني جي زيرن زبرن سان لفظ ڪم ايندا هوا تن جو ڪجهه ڦيرو اچي ويو - يعني ته بکري جي "ڌ" جي پيٽ ۾ "ي" تي زير ڏئي ونئي ۽ جيتوڻيڪ "ت" جي پيٽ ۾ "تي سيڙ ڏنو ويو آهي - انهيءَ غلطي ڪي برابر ۳۵ يا ۳۶ ورهه لڳي ويا. مگر ڪنهن به صاحب ان تي ڌيان ڪونه ڏنو -

هاڻي جڏهن درسي ڪتابن ۾ اهڙين اهم غلطين کي شمس العلماءِ ڊاڪٽر داؤد پوٽي درست ڪيو ته ان تي هندو ڀائرن ڪن هندو وچان ۾ ماتم مچي ويو - هو آڪڙ لڳا ته سنڌي کي عربي جامو ڍڪايو ٿو وڃي ته ۽ هندو سيتا ۾ هندو آهين نه ڪي ڪار ونيا وڃي ٿو -

---

سنڌ سرڪار پاران جو سنڌي زبان جي سڌارڻ ۽ سڌارڻ لاءِ هڪ بورڊ مقرر ڪيو آهي جنهن هڪ سنڌي ڪميٽي کي سنڌي لغت جوڙڻ لئي مقرر ڪيو آهي انهي ڪم ۾ ڪٿائين ۽ لکڻ پيدا ڪرڻ لاءِ گوڙ ماڻهو پاتو ويو ته لغت کي ٻه لکڻ دائود

يو ٿي واري عربي جا موٽ سنڌي کي ڏکائيو ويو. هو ڏهن حقيقت ۾ اها ڪا به ڳالهه ڪانه هئي، پر اسانکي حيرت هن ڳالهه جي آهي ته مسلمانن جي توري بي پرواهي يا غفلت سبب هڪ غلط شئي لاءِ غلط ڪار، غلط نويسن ورتي، اها غلطي اسان تي مڙهي ٿي وڃن ٿا!! افسوس!!

تازو سنڌي سدار بورڊ جي هڪ ميٽنگ ٿي جنهن ۾ سنڌ جا چيدا چيدا فاضل موجود هوا. سنڌي مورت خطي ۽ زير زبر تي دل کولي بحث ٿيندو رهيو. هندن ما جا ٽوما هئو جيئن ته مسٽر صوڀراج نرملداس ۽ ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي مسٽر لعل چند امرڏنو وغيره صاف اقراري هوا ته ڪنهن به لفظ جي پوءِ تان حرف علت هوندو ته اعراب انجي اڳ واري لفظ کي ڏنو ويندو. نه جنهن حرف علت تي جاڪاڻ ته انهيءَ تي اڪرن جو تلفظ ٺيڪ ٿي سگهندو. اهو هوئي دستور هو جنهن تي ١٩٠٦ع کان اڳ هندو مسلمان لکندا پڙهندا هوا. آخر گهڻي بحث تان پوءِ هيٺين ماڻهن جو هڪ بورڊ مقرر ڪيو ته هو اعرابن جي صحيح لکڻي مقرر ڪري. بورڊ جي هيٺيان صاحب آهن:

(١) قاضي امداد علي بار ايٽ لاءِ.
(٢) مسٽر لالچند امرڏنو.
(٣) مسٽر جيٺمل پرسرام.
(٤) شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو.
(٥) مولوي دين محمد وفائي.
(٦) مسٽر صوڀراج نرملداس.

انهن ميمبرن کي امداد طور ٻه هندو ۽ ٻه مسلمان جا ٽو ڏنا ويا جن مان مسلمان جا هيٺيان نالا آهن. ماسٽر عبدالله صاحب عبد ۽ مولوي هدايت الله صاحب ها لائي مقيم ڪراچي باقي ٻه هندو صاحب آهن. اها ڪميٽي ١٥ ڏينهن اندر رپورٽ پيش ڪندي. نتيجو جا ٻه نڪري پر گهڻو ڪري اهو ئي آهي جو صحيح تلفظ قائم ٿي ويندو.

اسا نجو مطلب آهي سنڌي زبان ڏانهن ... آهي. هن ڪٿ ڪم لاءِ جيترا اجتهاد مسلمانن کي ڪرڻا آهن ٻئي ڪنهن قوم تي ان جو ڪو به وڏو ٻوجهه ڪونه پوي ٿو.

سنڌي اسان جي پنهنجي ٻولي آهي. سنڌي زبان کي اسان جي وڏن وجود ڏيارڻ
مخدوم محمد هاشم، مخدوم ضياءُ الدين، شاهه عبداللطيف، شاهه عبدالڪريم، مخدوم
عبدالله صاحب جو ڪنز العبرت وارو اهي سڀ وڏا بزرگ سنڌي زبان جا پايو وجهندڙ
۽ سنڌي جي صورت خطي کي جوڙيندڙ ۽ جنم ڏياريندڙ آهن. اسان کي اڳين جنهن شيءِ
کي جنم ڏيارڻو آهي ان کي نياڻ ۽ پالڻ عيان لاءِ لغت مرتب ڪرڻ ۽ ادارن وارن کي ترقي
کي ڦهلائڻ ته اسان جو ڪم آهي.

مسلمانن جا انگريزي دان طبقه جنهن طرح عموماً سنڌي کان بي خبر آهي. اهڙي طرح
اسان جا عالم به ويچاري سنڌي کي مسڪين ٿا ڪن جنهن ڪري زبان سمجهڻ ۾ ڏاهن کي به توجه
ڪرڻ کان گهٻرائن ٿا. سواءِ ڪن ٿورن صاحبن جي جن کي سنڌي زبان سان دلچسپي لڳل
آهي ورنه مولوي صاحبن جي سنڌي ۾ زياده عربي فارسي لفظ پيا هوندا آهن جيئن
انگريزي دانن جي سنڌي ۾ انگريزي الفاظن جي ملاوت سبب اهي گهڻو ڏکي ۽ اڳي ٿيڪيل
هوندي آهي.

اڄ ڪلهه هند ۾ نوجوان سنڌي ماهرن لاءِ ڪيترين ئي سوسائٽيون قائم ڪيون
۽ بلند پايه جا ادبي رسالا ڪڍڻ شروع ڪيا ۽ مون جي تعداد ۾ پنهنجي قوم لاءِ ننڍا ۽
وڏا رسالا پڌرا ڪري سنڌي زبان جي هڪ اهم خدمت ڪئي اٿن. ٻيو اگرچه سنڌ
سنڌي ۽ واڻڪي ٻولي بالڪل نمايان نظر اچي رهي آهي پر هڪ قوم جنهن ڪم ڪيو ٿي
آهي تنهن ۾ ڪامياب ٿيندي وڃي ٿي. ۽ سنڌ ۾ زبان ۽ ڪلچر جو گهڻو مسلمانن جي گهرن
تائين پهچي رهيو آهي.

هندن اخبارن ۾ سنڌ ادارن کان ٻيو ٻه وزارتن جي لفظ کي پنهنجي ٻي سمجهائي جي
بنياد وزارت لکڻ شروع ڪيو اگر جي بنياد جي ڪا به بيت ڪانه هوندي الف کٽي ليکن
وڃي نتيجه هي نڪتو ته مسلمان ٿوري علم وارا هندن جي اهڙي اگر کي ڇهتي ويهي ٿيو هو
ٻه وزارت ۽ کي وزارت چوڻ لڳا آهن. اهڙي طرح هڪ جيئن ۽ جاگهند وڃڻ وارا لفظ
اسان جي سامهون به ڪيتي ڪري ڊٺا پر ريڊيو ٿي ڪو به سنڌ جي ٻولي ۽ مدد ڪا ٢
ڪونه آهي. اسان جو مطلب آهي ان ريت هي ٻي سمجهائي ۽ جهالت جي صدقه ٻولي جا لفظ
بگڙيا ويندا آهن. ۽ ان لاءِ ضرورت آهي ته لغت مرتب ڪئي وڃي ۽ لفظن جي اصلي

صحيح صورت مدون ۽ مرتب ڪجي ته جيئن ايندڙ نسلن لاءِ اختلاف جي وقت ۾ اهاليت نسند ۽ حجت يا دليل جو ڪم ڏئي سگهي.

ايثار صديقي

مرحوم علامه اقبال جي هڪ نظم جو ترجمو:-

ڪهڙن ڏينهن رسول پاڪ صحابن کي هو چيو ۔ ڪريو اعانت دين جي امداد مال سان

سڻندي حڪم هيئن مان حضرت عمر اٿيو ۔ تنهن ڏينهن هئا سو هزار درهم ڪيئن هزار

دل ۾ چيائين ته منهنجي ته صديق کان ضرور ۔ اڄ سر منهنجي ساري ته ٿي ويندي قرار

مطلب ته آيو حضرت جن وٽ ڪمائي مال ۔ ڪم جي شروع جو بيشڪ ايثار ئي مدار

فرمايو مرڪي سرور عالم ته اي عمر ۔ ٿيو منهنجي جو شرح ڪان سندم قلب کي قرار

منهنجي عيال ڪان به ڪجھ گهر ڇڏيو اٿئي ۔ يارن ڀيڻين جي حق جو بيٺ آهه تو تي بار

چيائين ته مال جا اڌ يارن جي لئي ڇڏيم ۔ باقي هي ره جو هي ڪريان نصف تو نثار

تيسين ته يار غار به سهڻا پيو اچي اُتي ۔ شاهد جنهين جي مهر وفا تي حرا جو غار

سو مرد با وفا جو ڪئي آيو پاڻ سان ۔ سڀ چيز جنهن تي آهه حياتي جو اعتبار

املاڪ ساري نقدي سامان مال جنس ۔ پانهنجي اُٺ ڍور گهوڙا خچر حمار

سرور پڇيو ته پٺ تي ڇڏئي ٻار عيال لئي ۔ تنهن تي لکو جي سو محبت جو راز دار

اسان کي خيال آهي ته سنڌ حڪومت جو ڪاڄ ۽ انتظام ته هن هلي سگهندو جنهن هوندو
بنا ڪن شرط شروط جي وزارت جو سات ڏنيا ۽ مسلم ممبرن جو گهڻي پاڳي اتحاد تي
ڏجي ته ته بهي صورت ۾ سنڌ جو ڪو چارو هوندو نظر اچي ٿو - الله تعاليٰ پنهنجو فضل ڪري -

سنڌي لغت

سنڌي زبان جنهن نموني ترقي ڪري رهي آهي، ان لاءِ ضروري آهي ته زبان جي وسعت لاءِ ٻين ڪيس علمي زبانن جي ارادي سنڌي زبان ۾ ورن ڪئي وڃي - چاڪاڻ ته ڪنهن به زبان جي زنده رهڻ ۽ وسيع ٿيڻ ۽ ملند ٿيڻ لاءِ ضروري آهي ته هن جي مڪمل لغت هجي - لغت جو مطلب آهي ڪنهن به زبان جي الفاظن جو خزانو جنهن ته جنهن به زبان لاءِ لغت جا ڪتاب زياده هوندا اتيئن سندس الفاظن جو خزانو ڀرپور هوندو - سنڌي زبان جا ١١ صدي هجري کان وٺي لکڻ ۾ اچي ٿي پر اگرچه پوري صورت خطي جرجام هن پوئين زماني ۾ ڏٺيا ٿيڻ - تاهم الفاظن ۽ محاورن جي لحاظ سان هي زبان ڪنهن به ٻي ٻولي کان بالڪل گهٽ ڪانه آهي - مخدوم محمد هاشم جي سنڌي تصنيفات ۽ مخدوم ضياءالدين ٺٽوي جي سنڌي ۽ مخدوم گرهڙي جو سخن، شاهه عبداللطيف جو ڪلام (جي هجري ٻارهين صدي جا آهن) ان هان انهن کي ڏسو ته هڪ اڻ ڪٽ خزانو سنڌي الفاظن جو ان هاڻي ٿا ملن اٿندو - مگر افسوس جو اڃا تائين ڪنهن به صاحب اهڙي سنڌي لغت لکڻ جو خيال نه ڪيو جنهن کي مڪمل لغت چئي وڃي - هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته قديم زماني ۾ هڪ پادري صاحب سنڌي مان انگريزي ۾ لغت لکي ۽ مسٽر پرماش عيسائي به هڪ ڊڪشنري ساڳي نموني لکي، اهڙي طرح ٻين به ڪن هڪ ٻن ماڻهن سنڌي جون لغتون لکيون، مگر ترجمو انگريزي ۾ ڪيل آهن - سوا مرحوم مرزا قليچ بيگ جنهن سنڌي ۾ ٻه لغتون لکي سنڌ وارن تي هڪ احسان ڪيو آهي - (١) لغات قديمي (٢) لغات لطيفي - پهرين لغت ۾ مرزا مرحوم بعض قديم زماني جي سنڌي ڪتابن جي ڏکين

رسالي جي لغت لکي، ته رسالي کي تمام سولو بڻايو اٿس. مگر ان هوندي به سنڌي زبان جي مڪمل لغت جي سخت ضرورت هئي - جنهن ضرورت کي محسوس ڪندي سنڌ جي تعليم کاتي ان ڪم ڏانهن توجه ڪرڻ فرمايو آهي - هي لغت لکڻ لاءِ هڪ سب ڪميٽي ويهاري ڏني آهي جنهن جا هيٺيان نالا آهن -

(۱) پروفيسر ڀيرو مل مهر چند (۲) حڪيم مولوي فتح محمد صاحب (۳) مولوي دين محمد وفائي مدير توحيد (۴) مسٽر لعل چند امر ڏنو - انهيءَ ڪميٽي جو سيڪريٽري مسٽر عثمان علي انصاري مقرر ڪيو ويو آهي - هي پنهنجي حصي جا لغت جو ترتيب جي ڪم ۾ لڳل آهن - ڪم تمام وڏو آهي ۽ تمام ڪٺن آهي - ڪڏهن پورو ٿيندو ان باب ۾ چئي نٿو سگهجي - مگر في الحال لغت لکڻ جو ڪم جنهن همت لاءِ هنن صاحبن جي سپرد ڪيل آهي - جيڪڏهن اهو ڪم تڪميل کي پهچي ويو ته پوءِ يقين آهي ته يقيناً هڪ مستند - جتا يادگار وطن جي لائق لغت تيار ٿي ويندي -

توحيد ڏانهن توجه ڪريو!

توحيد جا ۲ نمبر هن دفعه گڏ شائع ڪيا ويا آهن. ان جو اصل باعث ته ڪري مضمون رولڻ ۾ ڪجهه مالي تنگي به آهي. خير! جو ڪجهه به آهي، الله تعاليٰ تي توڪل رکي ڪم کي جاري رکيو ويو آهي. سيپٽمبر جو رسالو ٻيو نمبر ٻيو زير ترتيب آهي. ڪجهه مضمون ڪاتب جي حوالي به ٿي ويا آهن - اميد ته رمضان شريف ۾ خريدارن جي هٿن تائين پهچي ويندو - الله تعاليٰ ۾ اميد آهي ته آئينده باقاعده رسالو خريدارن کي پهچندو رهندو. پاڻ به جي تو ته اسان کي گهڻو وقت ڪراچي ۾ رهڻو پوندو جنهن ڪري رسالي جي باقاعدگي جي وڌيڪ کان وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو - هي رسالو آخري کان آخر تائين نڪرندو رهندو انشاءالله

آءٌ هن ڳالهه ظاهر ڪرڻ ۾ ڪا به ليس ويش ڪرڻ نٿو گهران ته "توحيد" اسان جي زندگي جو مقصد آهي ۽ توحيد جي ذريعي آءٌ اهو ڪم ڪرڻ گهران ٿو جنهن کي سمجهي